

WSTĘP. ODMIENCZOŚĆ, OBYWATELSTWO SEKSUALNE, ARCHIWUM

Odmieńczość

Termin *queer*¹, spolszczany jako klir, klirowy, klirować, a także jako odmieniec/odmieńczy/odmieńczość, od dawna nastrocza trudności, nie tylko translator-
skich (Jaworska 2019; Basiuk 2000). Na przykład w latach 70. XX wieku młody
angielski działacz gejowski Bob Mellors odebrał list od znajomego, w którym
ten pochwalał zastępowanie obraźliwego epitetu *queer* (o wydźwięku podobnym
do polskiego słowa „pedał”) pozytywnym słowem *gay*. Afirmacja homoseksual-
ności kogoś, kto sam siebie nazywa gejem, wybrzmiewa wyraźnie w określeniu
gay pride (duma gejowska). Nadawca listu odnosił się do niedawnych wydarzeń,
słowo *gay* dopiero co znalazło się bowiem na sztandarach ruchu emancypa-
cyjnego. Stało się to w wyniku kilkudniowych zamieszek przed nowojorskim
Stonewall Inn latem 1969 roku, gdzie nieheteronormatywni klienci stoczyli
walkę z nękającymi ich policjantami. Wydarzenia te dały asumpt do stworzenia
nowych organizacji określających się jako gejowskie, takich jak Gay Liberation
Front (GLF), nastawionych bardziej radykalnie od wcześniejszego ruchu „homo-
filnego” (D’Emilio 1988; Duberman 1993; Carter 2005).

Adresat listu nie był przypadkową osobą. Nieco wcześniej, latem 1970 roku,
niespełna dwudziestoletni Bob Mellors pojechał do Stanów Zjednoczonych, żeby
zapoznać się z rodzącym się ruchem gejowskim, a jesienią, już jako student
London School of Economics, zarezerwował salę na uczelni i zwołał założyciel-
skie zebranie brytyjskiego GLF (Power 1995). W Ameryce i w Wielkiej Brytanii
GLF propagowało wychodzenie z ukrycia (*coming out*) jako formę strategii poli-
tycznej, posługując się hasłem *Out of the closets and into the streets* („Z kryjówek
na ulice”). Afirmacja grupowej tożsamości osób homoseksualnych stała się
orężem w walce o równouprawnienie, zwłaszcza o depenalizację stosunków

---

¹ Kiedy piszemy o Polsce, żeby podkreślić obecność tego słowa w języku, nie stosujemy kursywy lub używamy jego spolszczonej wersji – klir.

seksualnych między osobami tej samej płci, które wciąż były zakazane między innymi w Szkocji i w kilkudziesięciu stanach w USA, a także o zrównanie wieku przyzwolenia dla stosunków homo- i heteroseksualnych.

Z listu skierowanego do Mellorsa nie dowiedzielibyśmy się, że określenie *gay* nie zawsze miało pozytywny wydźwięk i że w gejowskim *argot* oznaczało kiedyś mężczyznę przeginającego się lub zniewieściałego, prawdopodobnie od określenia *gay women* na kobiety „lekkich obyczajów” (zob. Delany 1996). Dopiero w latach 70., wraz z upolitycznieniem słowa *gay*, wziął górę jego potoczny sens (*gay* – radosny), tak jak w haśle *Gay is good*. Z listu nie dowiedzielibyśmy się również, że ani amerykańska, ani brytyjska organizacja GLF nie przetrwały próby czasu, ani że Mellors sam wkrótce zniechęcił się do organizacji, którą współzałożył (Power 1995; Wheen 2002). Oddolna, anarchistyczna formuła wymagała nieustannych negocjacji, a podczas długotrwałych obrad ścierały się poglądy dotyczące między innymi różnic między homoseksualnością kobiet i mężczyzn. Wkrótce miejsce tych spontanicznie tworzonych, oddolnych organizacji, nieustannie zagrożonych rozpadem, zajęły kolejne, o bardziej hierarchicznej strukturze i profesjonalnym profilu, takie jak założona w Stanach Zjednoczonych w 1973 roku National Gay Task Force (obecnie pod nazwą National LGBTQ Task Force), które z czasem podjęły współpracę z zawodowymi lobbystami (Pepin-Neff 2021).

W krajach globalnego Zachodu sprofesjonalizowany ruch gejowski bądź lesbijsko-gejowski (w języku angielskim słowo *gay* odnosi się także do kobiet) odniósł spektakularne sukcesy. W Stanach Zjednoczonych były to: wykreślenie homoseksualizmu z wykazu chorób (*Diagnostic and Statistical Manual*) przez American Psychiatric Association, co nastąpiło w 1973 roku, wprowadzenie związków partnerskich w niektórych stanach pod koniec lat 90. i w pierwszej dekadzie XXI wieku, ostateczne zniesienie penalizacji stosunków homoseksualnych wyrokiem Sądu Najwyższego w sprawie *Lawrence v. Texas* w 2003 roku, uzyskanie prawa do służby w amerykańskiej armii zawodowej na podstawie ustawy przyjętej w 2010 roku oraz równość małżeńska ustanowiona wyrokiem Sądu Najwyższego w sprawie *Obergefell v. Hodges* w 2015 roku. Mimo akronimu LGBTQ (lub innej, bardziej rozbudowanej wersji), ukazującego wewnętrzne zróżnicowanie grupy odmieńców seksualnych, ruch był w dużej mierze ruchem „jednej sprawy”, zmierzającym do kolejnych, jasno wyznaczonych celów politycznych i występującym w imieniu mniejszości seksualnej, przede wszystkim lesbijek i gejów, wyobrażonych jako dość jednolita społeczność.

Stosowano przy tym strategię nazywaną polityką tożsamości (*identity politics*), polegającą na uzasadnianiu żądań konkretnej grupy demograficznej dyskryminacją ze strony aparatu państwa, mającą korzenie w uprzedzeniach wobec tej grupy. Strategię tę w latach 50. i 60. XX wieku wykorzystali Afroamerykanie pod egidą Ruchu Praw Obywatelskich, a następnie niektóre inne mniejszości etniczne oraz feministki. Grupy te ujawniały przepisy dyskryminacyjne i inne przejawy strukturalnej nierówności, zwykle motywowane uprzedzeniami,

na przykład rasistowskimi bądź seksistowskimi. Społeczność gejowska podkreślała dyskryminację motywowaną homofobią. Polityka tożsamościowa wiąże się z kreowaniem pozytywnego wizerunku grupy jako ofiary dyskryminacji, zasługującej na równe traktowanie. W rezultacie często marginalizuje się członków grupy niepasujących do tego wizerunku. I tak na przykład gejowska literatura emancypacyjna lat 70. i 80. obfitowała w wyrazy dezaprobaty wobec praktyk sadomasochistycznych mimo jednoczesnego afirmowania swobody seksualnej, ponieważ praktyki te uznawano za sprzeczne z ideami emancypacyjnymi (np. Rechy 1984 [1977]). W praktyce wykluczenia dotyczyły nie tylko niepożądanych zachowań, lecz także trwałych cech, na przykład ubóstwa czy rasy.

Część aktywistów i badaczy krytykowała strategię jednej sprawy. Podobne zastrzeżenia już wcześniej artykułowały czarne feministki, domagające się włączenia kwestii rasowych w obręb zainteresowań ruchu feministycznego, który jawił się jako skupiony wyłącznie na białych kobietach z klasy średniej. Wpływowy okazał się głos prawniczki Kimberlé Crenshaw, która zaproponowała termin „intersekcjonalność” na podejście pozwalające łączyć różne osie opresji systemowej, zwłaszcza rasę i płeć. Crenshaw zwróciła uwagę, że sądy stosują zawężającą interpretację przepisów antydyskryminacyjnych, nie dostrzegając, że czarne kobiety mogą być dyskryminowane w sytuacji, w której nie są dyskryminowane inne kobiety, a więc także kobiety białe, ani wszystkie osoby niebiałe, a więc także czarni mężczyźni. Sytuacja czarnych kobiet może być zatem gorsza niż grup bezpośrednio objętych ochroną, a więc kobiet w ogóle bądź osób niebiałych w ogóle. Tymczasem sędziowie, trzymając się litery prawa, odmawiali uznawania roszczeń ze strony osób znajdujących się na przecięciu różnych rodzajów dyskryminacji, gdy na przykład powódka nie umiała wykazać, że dotyka ją dyskryminacja albo ze względu na rasę, albo ze względu na płeć (Crenshaw 1991). Koncepcja intersekcjonalności, czyli krzyżujących się rodzajów wykluczenia, wywiedziona z tradycji czarnego feminizmu, znalazła szeroki oddźwięk także w środowiskach LGBTQ, w których często była wykorzystywana do krytyki samego ruchu jako ślepego na sytuację osób prześladowanych jednocześnie z powodu swojej seksualności i z innego powodu, na przykład ze względu na ubóstwo lub rasę (Duggan 2002; Ferguson 2005).

W latach 80. i 90. postęp w dziedzinie praw załamał się w efekcie wydarzeń o charakterze społecznym i politycznym. Epidemia HIV/AIDS, która pojawiła się na Zachodzie na początku lat 80., ujawniła, że w Stanach Zjednoczonych i w wielu innych miejscach brakuje woli politycznej ze strony rządzących, by zadbać o osoby zakażone i chore. Zwłaszcza w początkowej fazie epidemii błędnie zakładano, że dotyka ona tylko niepożądane grupy społeczne, w tym homoseksualnych mężczyzn, a także między innymi Haitańczyków, bezdomnych i uzależnionych od heroiny (Kościańska 2017: 170–171). Obrona ich interesów nie była politycznie opłacalna i w efekcie badania nad HIV/AIDS były niedofinansowane, a procedura wprowadzania do użytku leków antyretrowirusowych powolna.

Założony w 1987 roku w Nowym Jorku ruch ACT UP (AIDS Coalition to Unleash Power) odpowiedział zarówno na potrzebę zradykalizowania stanowiska wobec kryzysu wywołanego epidemią, jak i na potrzebę uwzględnienia interesów różnych grup nią dotkniętych, w tym kobiet, osób niezamożnych i niebiałych. ACT UP domagał się na przykład dopuszczenia nowych leków antyretrowirusowych i obniżenia ich ceny, prowadzenia badań klinicznych nie tylko na białych mężczyznach, lecz i na innych grupach, w tym na kobietach, a także nieodpłatnego udostępniania prezerwatyw młodzieży (Lestrade 2000). Protesty, które często przybierały teatralną formę *die-in*, polegającą na odgrywaniu masowego pomoru, i wykorzystywały pomysłowe materiały graficzne (Crimp, Rolston 1990), były podchwytywane przez media, dzięki czemu docierały do szerszej opinii publicznej. Wiele działań ACT UP przyniosło oczekiwany rezultat (Lestrade 2000; Schulman 2021).

ACT UP powrócił do samoorganizacji cechującej wczesny ruch gejowsko-lesbijski, odrzucając przy tym strategię „jednej sprawy”. Epidemia HIV/AIDS jak w soczewce skupiała różnorodne interesy poszczególnych środowisk LGBTQ i już skład członków organizacji ACT UP ukazywał jej różnorodność. Mimo że najbardziej znanymi działaczami byli biali mężczyźni, na przykład współzałożyciel Larry Kramer, powieściopisarz i dramaturg, to o podejmowanych działaniach współdecydowały osoby z różnych warstw społecznych i o różnym pochodzeniu etnicznym, zarówno kobiety, jak i mężczyźni, a także osoby transpłciowe, których obecność w ruchu LGBTQ dopiero się zaznaczała (Schulman 2021; zob. też Schulman w niniejszym tomie).

ACT UP był ruchem nowego typu, skupionym na działaniu bezpośrednim i jednocześnie świadomym wagi przekazu medialnego. Na początku lat 90. pojawiły się także inne radykalne ruchy. Niektóre z nich występowały pod egidą *queer* – słowo to uzyskało wówczas swój polityczny potencjał. Najbardziej znany jest ruch Queer Nation, którego postulaty obejmowały porzucenie strategii asymilacyjnych czy koncyliacyjnych, krytykowanych za to, że niepotrzebnie wspierają heteronormę i ugruntowują przywileje klasy średniej (zob. Queer Nation 2011 [1990]). Z taką krytyką spotykali się aktywiści głównego nurtu i wspierający ich publicyści, stawiający przede wszystkim na równość małżeńską (zob. Sullivan 1995; Duggan 2002). Z punktu widzenia osób z klasy ludowej prawo do małżeństwa nie wydawało się istotną kwestią, ponieważ osoby zawierające związki małżeńskie są zwykle zamożniejsze od innych, przy czym małżonkowie dodatkowo korzystają z wielu przywilejów (Warner 1999; Cott 2000). Poza tym samo określenie *queer* implikowało odrzucenie ugrzecznionego mainstreamu – tym razem to ono miało (znów) zastąpić słowo *gay* i podobnie jak niemieckie *Schwul* weszło do języka potocznego dzięki staraniom osób, które postanowiły oswoić dotychczasową obelgę. *Queer* było nie tylko określeniem dosadniejszym niż *gay*, ale oznajmiało porzucenie polityki jednej sprawy na rzecz budowania szerszych koalicji i uwzględnienia przecinających się dyskryminacji, zgodnie z analizą Crenshaw. Słowo *queer* miało zastąpić dotychczasowe kategorie

tożsamościowe, zwłaszcza *lesbian* i *gay*, oferując perspektywę wychodzącą poza te kategorie, a nawet w ogóle przekraczającą myślenie w kategoriach grupowych tożsamości w imię coraz to większej inkluzywności (Butler 1993a, 1993b). Zważywszy na tę ambicję, na pewien paradoks zakrawa to, że litera „Q” nie zastąpiła skrótowca „LGBT”, lecz go zasiłiła.

Równoległe z pojawianiem się ruchów społecznych spod znaku *queer*, na przełomie lat 80. i 90. pojawiło się w humanistyce i w naukach społecznych podejście nazywane teorią *queer*, stanowiącą po części rozwinięcie wcześniejszych studiów lesbijsko-gejowskich pod nowym hasłem, a po części kwestionującą ich dotychczasową afirmację kategorii tożsamościowych. Wczesnymi przedstawicielami teorii *queer* są między innymi Steven Seidman w socjologii oraz Teresa de Lauretis i Judith Butler w humanistyce. Do kanonu teorii *queer* wciągnięto niektóre prace opublikowane nieco wcześniej i bez klirowej egidy, na przykład *Uwikłanych w płęć* Butler (Butler 2008 [1990]) czy dwie pierwsze monografie Eve Kosofsky Sedgwick: *Between Men* (Sedgwick 1985) i *Epistemology of the Closet* (Sedgwick 1990). Sięgano przy tym nie tylko do koncepcji interseksjonalności (np. Ferguson 2005), lecz przede wszystkim do konstruktywizmu społecznego (zwłaszcza do Michela Foucaulta), traktującego kategorie wiedzy jako zjawiska historyczne, uwarunkowane praktykami instytucji związanych z językiem nauki, a nie po prostu jako neutralne kategorie obiektywnie opisujące rzeczywistość (Vance 2007). Umożliwiło to zakwestionowanie pozornie oczywistych, bo głęboko znaturalizowanych pojęć, takich jak płęć, rasa, a także orientacja seksualna. Inną kluczową inspiracją teorii *queer* była słabo obecna w polskiej tradycji psychoanaliza, między innymi Freudowskie pojęcie melancholii oraz pojęcia inkorporacji i introjeksji Nicolasa Abrahama i Márii Török (Butler 2008 [1990], 1993a), pozycja depresyjna i paranoidalno-schizoidalna Melanie Klein (Sedgwick 2003; Sedgwick 2007) oraz teoria afektów Silvana Tomkinsa (1995), szereg pojęć Lacanowskich (Dean 2000; Edelman 2004; Dean 2009) i inne pojęcia zaczerpnięte z psychoanalizy (np. Bersani 1986, 2010). Podobnie jak konstruktywizm społeczny, psychoanaliza posłużyła między innymi do zakwestionowania pozornie obiektywnych cech podmiotu i jego rzekomej stabilności ontologicznej.

Projekt badawczy CRUSEV, którego świadectwem jest niniejsza książka, prowadzony w Polsce, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii i Niemczech w latach 2016–2019 pod auspicjami Humanities in the European Research Area (HERA), skupił się na częściowo zapomnianej przeszłości odmieńców seksualnych w okresie przed przełomowymi wydarzeniami, takimi jak epidemia HIV/AIDS, a także stopniowa depenalizacja kontaktów homoseksualnych w NRD, RFN i w poszczególnych częściach Wielkiej Brytanii oraz przemiany obyczajowe po upadku dyktatury Franco w Hiszpanii. W Polsce przyjęło się traktować lata 80. XX wieku jako początek ruchu LGBTQ, nazywanego wówczas ruchem homoseksualnym (np. Warszawski Ruch Homoseksualny, powstały w drugiej połowie lat 80.). W latach 80. polski ruch gejowsko-lesbijski rozwijał się nieformalnie, a po przełomie 1989 roku możliwa stała się rejestracja organizacji LGBT, które początkowo

były bardzo liczne, choć w większości istniały krótko (Fiedotow 2012). W tym okresie propagowane przez działaczy słowo „gej” zagościło w polszczyźnie na dobre (Szulc 2018). Bez wątplenia lata 80. były okresem gwałtownych przemian, takich jak powstanie NSZZ „Solidarność” w sierpniu 1980 roku, wprowadzenie stanu wojennego w grudniu 1981, obrady Okrągłego Stołu i wybory do Sejmu kontraktowego w czerwcu 1989 roku, które zapoczątkowały zmianę ustroju politycznego. Z punktu widzenia odmieńców seksualnych kluczowe znaczenie miała Akcja Hiacynt, podjęta po raz pierwszy w listopadzie 1985 roku (zob. Morawska), która wywołała wzmożenie rodzącego się dopiero ruchu homoseksualnego. Jednak w badaniu CRUSEV chodziło o przyjrzenie się temu, co działo się przedtem, a więc „długim latom 70.”, obejmującym okres do Akcji Hiacynt, kiedy społeczność odmieńców seksualnych stawała się coraz mniej anonimowa dzięki nawiązywanym kontaktom i wypracowywała język, którym mogła opisywać swoje pragnienia i swoją kondycję społeczną. Język ten powstawał częściowo w sferze publicznej, na przykład za sprawą seksuologów (zob. Kościańska, Lišková) oraz literatury i sztuki (zob. Basiuk, Gajowy, Radziszewski i Szymański, Warkocki), częściowo zaś w sferze prywatnej, której znaczenie w latach 70. trudno przecenić (zob. Burszta). Na szczególną uwagę zasługuje różnica między sytuacją homoseksualnych kobiet i mężczyzn (zob. Staroszczyk). Interesowały nas przy tym nie tylko próby komunikowania odmieńczości seksualnej podejmowane w Polsce i w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej, ale także kontakty między osobami mieszkającymi w różnych krajach (zob. Bühner, Foit, Kovacheva, Talarczyk). Jednym z kluczowych narzędzi było przeprowadzenie około czterdziestu wywiadów historii mówionej (w większości anonimowo), których wybór publikujemy. Uzupełnieniem tych świadectw jest autobiograficzny tekst jednego z badaczy (zob. Zabłocki). Zamieszczony w książce wykład Sary Schulman, autorki monumentalnej pracy o organizacji ACT UP opartej na współtworzonym przez nią archiwum wywiadów historii mówionej, zaświadcza o potencjale, jaki kryje w sobie ta metodologia.

Trzeba przypomnieć, że sytuacja osób homoseksualnych w Polsce była inna niż w wielu krajach europejskich, ponieważ nie penalizowano tu stosunków homoseksualnych ani w międzywojniu, ani w PRL, co z kolei czyniło homoseksualność zjawiskiem nieomal niewidocznym dla szerszej opinii publicznej. W tych warunkach nie zrodził się ruch oparty na afirmacji tożsamości homoseksualnej – nastąpiło to dopiero w konsekwencji Akcji Hiacynt, chociaż podobne idee artykułowano już wcześniej. Zastosowany przez nas termin „odmieńczość”, będący odpowiednikiem angielskiego *queer* – inspiracją do tego spolszczenia jest tom *Odmieńcy* (1982) pod redakcją Marii Janion i Zbigniewa Majchrowskiego – ma w zamiarze opisywać rozmaite tożsamości, kultury i zachowania społeczne nie mieszczące się w formach wypracowanych na Zachodzie, gdzie określano je mianem gejowskich.

Termin *queer* pojawił się w Polsce na początku XXI wieku za sprawą kontaktów akademickich w pierwszej kolejności wśród socjologów, amerykańistów

i anglistów, a także historyków sztuki. Elementem polskiej specyfiki jest chyba to, że stosuje się go wymiennie z kategoriami, które w kontekście anglosaskim miał kontestować. (Na przykład czasopismo „Replika” odwołuje się do „kultury queer”). Joanna Mizielińska i Robert Kulpa wyjaśniali ten paradoks specyficzną kondensacją – czasowym i koncepcyjnym zapętlaniem – właściwym dla polskiego kontekstu, w którym określenia gej/les oraz queer pojawiły się niemal jednocześnie (Kulpa, Mizielińska 2011). O ile jednak same te słowa weszły do obiegu w podobnym czasie, o tyle nie należy pomijać wcześniejszych działań odmieńczej społeczności, o których tutaj piszemy. Jak przekonuje Łukasz Szulc, argumentacja Mizielińskiej i Kulpy sugeruje, że polska historia LGBTQ jest szczególnie klirowa, a jednocześnie nadaje temu terminowi znaczenie podobne do innych kategorii tożsamościowych, jakby queer było jedną z wielu odmian odmieńczości, a nie znakiem seksualnej odmieńczości jako takiej (Szulc 2018). To samo zapętlenie pobrzmiewa w tytule wczesnej klirowej antologii *Odmiany odmieńca* (Basiuk, Ferens, Sikora 2002). W swoich publicznych wypowiedziach Paweł Leszkowicz raz po raz krytykował używanie słowa queer za to, że niepotrzebnie zastępuje słowa „gej” i „lesbijka”, funkcjonując jako swoista homoseksualna szafa, ponieważ określenie queer jest dla niewielu zrozumiałe. Podobne zastrzeżenia zgłaszała Anna Laszuk (2010). Ten chaos terminologiczny wydaje się coraz bardziej odsuwać w przeszłość, zwłaszcza że tymczasem pojawia się wiele kolejnych określeń dotyczących płci i seksualności, takich jak trans* (pisownia z gwiazdką oznacza poszerzone pole semantyczne terminu „trans”) i niebinarność, które czasem grupowane są pod egidą odmieńczości lub queer.

Spór o ideowy wydźwięk słowa queer toczył się i toczy nie tylko w Polsce. Jednym z zagadnień frapujących teoretyków queer stała się transpłciowość. Z jednej bowiem strony zjawisko tranzycji można postrzegać jako unaocznienie idei, że płeć jest społecznie skonstruowana, a nie po prostu przyrodzona. Z drugiej jednak strony dążenie niektórych osób transpłciowych do jak najszybszego określenia się jako płeć docelowa świadczy o tym, jak ważna dla jednostek może być stabilna tożsamość. Kulturoznawca Jack Halberstam usiłował przekroczyć tę sprzeczność, postulując maksymalną inkluzywność kategorii trans*. Trans* obejmowałoby zatem osoby przed tranzycją, w jej trakcie i po tranzycji, a także osoby niebinarne i wszelkie osoby kontestujące swoim zachowaniem lub doświadczeniem jednoznaczłą lub niezmienną tożsamość płciową (Halberstam 2017). Inne rozwiązanie podsuwa filozof polityki Paisley Currah, proponując, żeby płeć i seksualność regulować przez pryzmat działania, a nie immanentnych lub przybranych cech. Innymi słowy, czyny jednostek są ważniejsze niż ich tożsamość – co jednak nie odpowiada ani aktualnemu stanowi prawnemu, w którym to właśnie poszczególne grupy demograficzne są objęte ochroną, ani strategiom mniejszości opartym na kategoriach tożsamościowych (Currah 2022).

Warto nadmienić, że osoby trans* odegrały kluczową rolę u zarania ruchu lesbijsko-gejowskiego, między innymi podczas zamieszek przed Stonewall Inn

(zob. Duberman 1993), a także we wcześniejszych starciach z policją, które odbyły się między innymi w San Francisco, lecz w przeciwieństwie do późniejszych zdarzeń nowojorskich nie stały się zarzewiem szerszego ruchu (zob. dokument *Screaming Queens* – Silverman, Stryker 2005). Zatarcie roli osób trans* w zbiorowej pamięci, zwłaszcza w okresie, gdy przypominano te wydarzenia, organizując pierwsze parady równości (*gay pride marches*), jest wyrazistym przykładem wykluczeń towarzyszących polityce tożsamościowej.

O sporach wokół queer świadczą liczne zbiorówki poświęcone perspektywom queer jako kategorii poznawczej i politycznej (np. Yekani, Kilian, Michaelis, 2017; Eng, Puar 2020), a także polemiczne odpowiedzi (np. Muñoz 2009) na tak zwaną tezę antyspołeczną Lee Edelmana, który dowodził, że odmieńcy powinni ostatecznie porzucić perspektywę zorientowaną na przyszłość jako świadcząca o nieświadomym przywiązaniu do reprodukcji seksualnej (Edelman 2004). Jednak od książki Edelmana minęły już dwie dekady, w trakcie których coraz liczniejsze pary jednopłciowe wychowują dzieci. Czy ci homoseksualni rodzice sprzeniewierzyli się klirowym ideałom, czy może wcielają je w życie? Trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi – być może dopiero czas pokaże, co znaczyło słowo queer i czym wciąż może być odmieńczość.

Obywatelstwo seksualne

Drugim, ważnym z punktu widzenia naszych badań i równie wieloznacznym terminem jest obywatelstwo seksualne. Obywatelstwo to więcej niż posiadanie paszportu danego kraju. Ma ono również wymiar polityczny – prawa i obowiązki, obywatelskie właśnie. Obywatelstwo może być też kulturowe – będzie wtedy oznaczało poczucie przynależności do danej wspólnoty (Renkin 2012). Na przecięciu tych koncepcji znajduje się szerokie i wieloznaczne pojęcie obywatelstwa seksualnego. Może się ono wydać wewnątrznie sprzeczne – obywatelstwo dotyczy kwestii publicznych, a seks jest przecież czymś bardzo prywatnym. Jednak jak zauważa Ruth Lister (2002: 191–192), począwszy od połowy lat 90. XX wieku badacze, tacy jak Ken Plummer (1995) czy Jeffrey Weeks (1998), w rozważaniach na temat seksualności podkreślali jej „publiczny” komponent, na przykład powiązanie tożsamości z przestrzenią intymności. Pojęcie obywatelstwa seksualnego pojawia się wraz z wybuchem debat dotyczących wyboru tego, jak układać życie osobiste w warunkach późnej nowoczesności (Plummer 1995; zob. też Weeks 2011). Jednocześnie, za sprawą między innymi Diane Richardson (1998), zaczęły wtedy coraz bardziej wybrzmiewać postulaty praw seksualnych, to jest praw do różnych form ekspresji seksualnej i uznania nienormatywnych tożsamości (zob. też Lister 2002: 191–192; Weeks 2011; postulaty praw seksualnych zob. Kościańska 2014: 43; Miller 2012). Twórca pojęcia obywatelstwo seksualne David Evans (1993) łączył je z udziałem w społeczeństwie konsumpcyjnym

(za Richardson 2017: 209). W rezultacie, jak pisze Weeks (2011), obywatelstwo seksualne jest „bytem hybrydowym”, gdzieś na pograniczu sfery publicznej i sfery prywatnej, obejmującym takie kwestie, jak prawa seksualne, wybór sposobu życia i tożsamości, poczucie przynależności.

Termin ten, mimo ewidentnej przydatności zarówno w studiach nad emancypacją, jak i w procesie formułowania praw, doczekał się wielu krytyk. Na przykład Lisa Duggan (2003) przekonywała, że domaganie się uznania i praw dla osób LGBTQ może w niektórych sytuacjach prowadzić do wytworzenia się „homonormatywności”, to jest sytuacji, w której pewne formy homoseksualności, takie jak stałe, monogamiczne związki, staną się normą społeczną, a inne cały czas będą podlegać stygmatyzacji. Jednak w centrum problemu związanego z koncepcją obywatelstwa seksualnego leży genealogia samej idei obywatelstwa. Jest ona zakorzeniona w kulturze szeroko rozumianego Zachodu. Jej początków należy szukać w greckich polis, demokratycznych wspólnotach obywatelskich, chociaż w starożytności status obywateli przysługiwał tylko wolnym mężczyznom, ojcom rodzin mającym nieograniczoną władzę nad swoimi gospodarstwami domowymi (Foucault 1995: 118). Podobnie rzecz się miała na nowoczesnym Zachodzie. Obywatelstwo – mimo że pozornie „przezroczyste” – dotyczyło jedynie białych mężczyzn. Od czasów Oświecenia stopniowo rozszerzano poszczególne prawa na kolejne, pierwotnie wykluczane grupy – kobiety czy potomków niewolników i chłopów, czemu poświęcono wiele analiz krytycznych (Yuval-Davis 1997; Foucault 1995; Mills 1997; Pateman 1988). Jednak jak podkreśla Diane Richardson (2017: 219), nawet poddane dogłębnej krytyce pojęcie obywatelstwa cały czas jest koncepcją typową dla zachodniego systemu demokracji liberalnej, kładącą nacisk na indywidualny wybór i autonomię jednostki, które w innych kontekstach, na przykład Globalnego Południa, mogą się okazać problematyczne.

Problem ten mocno wybrzmiewa w odniesieniu do naszego regionu, który jest rutynowo opisywany jako przestrzeń pod względem emancypacji seksualnej zacofana w stosunku do rozwiniętego zachodu Europy (omówienie i krytyka: Herzog 2009; Ghodsee, Lišková 2016; Renkin 2009, 2016). Widać to też w debatach o obywatelstwie seksualnym w kontekście integracji europejskiej, w których zachodni model rozwoju seksualności jest postrzegany jako standard cywilizacyjny, a odstępstwa od niego obserwowane na „Wschodzie” służą często przedstawianiu nowych krajów członkowskich jako „wewnętrznych, zacofanych Obcych” (omówienie i krytyka Baer 2020; Richardson 2017: 214). Takie myślenie umiejscawia homofobię na Wschodzie i przysłania jej występowanie na Zachodzie (Renkin 2009; Renkin 2016), a w konsekwencji utrudnia zwalczanie dyskryminacji w całej Europie (Stychin 2001).

Warto pamiętać, że obraz Europy Środkowo-Wschodniej jako seksualnie zacofanej nie wytrzymuje konfrontacji z najnowszymi badaniami, ukazującymi liczne progresywne rozwiązania prawne, polityczne i społeczne, wprowadzane w regionie znacznie wcześniej niż w wielu krajach Zachodu, oraz ich nielinearny rozwój (zob. np. Dębińska 2020; Ghodsee 2020; Kościańska 2017, 2021;

Kurimay 2020; Lišková 2018; Sharp 2012). W kontekście homoseksualności warto wspomnieć chociażby to, że w Polsce do dekryminalizacji homoseksualności doszło w 1932 roku, w Czechosłowacji i na Węgrzech w 1961, podczas gdy na przykład w Anglii w 1967, w Niemczech Zachodnich dwa lata później², a w Szkocji dopiero w 1981. Nie znaczy to, że Europa Środkowo-Wschodnia była wolna od homofobii, jednak optyka zacofania nie znajduje odzwierciedlenia w procesach historycznych.

Diane Richardson w rozważaniach o obywatelstwie seksualnym w kontekście Globalnego Południa i Globalnej Północy podkreśla, że nie chodzi o to, by rozszerzyć zachodnie rozumienie seksualności i praw na całą resztę świata, ignorując lokalne jej konstrukcje (zob. też Miller 2012: 116), ani o to, by dodać na przykład Globalne Południe do Północy i „wymieszać” (Richardson 2017: 219). Jej zdaniem należy tak przeformułować pojęcie obywatelstwa seksualnego, by sprowincjonalizować (*de-centre*) idee łączące je z Globalną Północą czy Zachodem. Pozwoli to na lepsze zrozumienie kwestii przynależności i emancypacji nie tylko na Globalnym Południu, lecz także w obrębie Północy, czyli też na wschodzie Europy. Przyczyni się to – jak podkreśla Jeffrey Weeks (2011) – do sformułowania postulatów praw seksualnych w sposób, który nada im istotność absolutnie podstawową.

Archiwum

Trzeci człon tytułu niniejszej książki, archiwum, to równie wieloznaczny termin co obywatelstwo seksualne. Dyscyplina archiwistyki posługuje się zazwyczaj klasyczną definicją archiwum, które rozumiane jest jako zamknięty zbiór dokumentów historycznych poddany procesowi selekcji i stanowiący korpus źródeł zawierających obiektywną prawdę historyczną (Wiśniewska-Drewniak 2021: 176–177). Owo tradycyjne i modernistyczne w duchu rozumienie archiwum skupia się przede wszystkim na archiwach materialnych, w głównej mierze tekstach pisanych, dokumentach gromadzonych w instytucjach państwowych i publicznych, postrzeganych jako bezpośredni nośnik wiedzy o przeszłości. Dziś tematyka archiwum dostarcza problemów badawczych wielu różnym dyscyplinom naukowym, różne są zatem propozycje definiowania kluczowego terminu. W szeroko pojętych naukach humanistycznych bezkrytyczne rozumienie samej idei archiwum – nieuwzględniające choćby zasadności pytania o to, kto właściwie ma prawo decydować o tym, co się w nim znajduje – spotkało się ze słuszną krytyką, prowadzącą między innymi do refleksyjnego „zwrotu archiwalnego”, choćby w dziedzinie literaturoznawstwa (zob. Ulicka 2010).

---

² Należy jednak zaznaczyć, że całkowite zniesienie penalizującego homoseksualność paragrafu 175 nastąpiło dopiero w 1994 r.

Odmienne i bardziej złożone rozumienie samej idei tego, czym jest i może być archiwum, zaproponował Foucault w *Archeologii wiedzy* (1977). Następnie pojęcie to rozwijano jako jedno z głównych narzędzi w epistemologii historycznej (Eliassen 2010: 32). Foucault definiuje archiwum jako

prawo do tego, co może być powiedziane, system rządzący zjawianiem się wypowiedzi jako zdarzeń jednostkowych. Ale archiwum jest również tym, co sprawia, że wszelkie rzeczy powiedziane nie gromadzą się w nieskończoność w bezkształtnej masie, nie budują pozbawionej przerw linearności i nie znikają po prostu na skutek działania wypadków zewnętrznych – lecz łączą się w odrębne figury, wiążą się wzajem rozlicznymi stosunkami, utrzymują się bądź zacierają zgodnie ze swoistymi regularnościami; jest tym, co sprawia, że nie uciekają w przeszłość w ten sam sposób co czas, albowiem są takie, które, choć świecą silnie niczym najbliższe gwiazdy, w rzeczywistości przybywają do nas z bardzo daleka, podczas gdy inne, całkiem współczesne, już zupełnie poblądły (Foucault 1977: 164–165).

Zaproponowana przez francuskiego filozofa koncepcja archiwum kieruje uwagę między innymi na złożoność samego procesu wytwarzania archiwaliów i zarządzania archiwaliami, w których nie zawiera się wyłącznie owa „bezkształtna masa” pojedynczych dokumentów i skrawków dyskursu. W rzeczywistości archiwum składa się z elementów tworzących różnorodne konstelacje znaczeń, zmiennych w czasie, podlegających równoległym procesom zapomnienia i odpamiętywania. Co istotne, procesy te są nieodłącznie związane z konstruowaniem i podtrzymywaniem dyskursów władzy, zwłaszcza gdy ściśłą kontrolę i odpowiedzialność za wytwarzanie archiwum przejmują instytucje. U Foucaulta archiwum staje się również pojemną metaforą, oddalając się tym samym od tradycyjnego i wąskiego ujmowania zarówno jego rozpiętości, jak i samego procesu wytwarzania i nadawania znaczeń w ramach różnych, czasem wzajemnie się wykluczających (jak i wewnętrznie sprzecznych) projektów służących archiwizowaniu przeszłości. Wedle tego rozumienia, które stało się inspiracją dla wielorakich „zwrotów archiwalnych” w naukach humanistycznych, a także w obrębie praktyk i teorii współczesnej sztuki wizualnej, archiwum ma również wartość performatywną, rozpiętą między dyskursami widzialności i niewidzialności, niosąc w sobie obietnicę tworzenia alternatywnych wersji historii, zwłaszcza z perspektywy mniejszościowej (Czerska, Jopek, Sieroń 2013: 12–13; Basiuk 2011; McNamara 2019).

Zebrane w niniejszym tomie teksty stanowią niezbitą dowód na potrzebę rozwijania projektów naukowych koncentrujących się właśnie na wielowymiarowych badaniach archiwów kłirowych, co więcej, interdyscyplinarna rozpiętość zgromadzonych na kolejnych stronach analiz ukazuje zasadność dobierania różnicowanych narzędzi metodologicznych i perspektyw teoretycznych do dalszego eksplorowania archiwów zarówno istniejących (choć nie zawsze łatwo dostępnych), jak i tych wytwarzanych, a przez to niejako ocalałych od zapomnienia. Archiwizacja odmiennej historii Europy Środkowej jest dziś szczególnie palącym wyzwaniem w sytuacji, w której „cała kultura jest archiwum heteroseksualności

i tożsamości, bowiem jedno implikuje drugie” (Panayotov 2018: 28), a dalsze pomijanie czy przemilczanie istnienia archiwów klirowych może prowadzić do utwierdzania przemocy symbolicznej, a także realnej, związanej z dominującymi i hegemonicznymi dyskursami władzy, nasilającymi się w naszym regionie zwłaszcza w ostatnich latach. W literaturze zachodniej koncepcja „archiwum klirowego” została rozwinięta w wielu istotnych pracach ze studiów queer, poświęconych między innymi afektywnej pracy wykonywanej przez archiwa (Cvetkovich 2003), możliwości konstruowania klirowej historii na podstawie efemerycznych skrawków archiwaliów (Halberstam 2005) czy refleksji nad ograniczoną reprezentatywnością dokumentów archiwalnych w odniesieniu do różnorodności doświadczeń osób o nienormatywnej tożsamości płciowej i/lub seksualnej (Sheffield 2020).

Opublikowany w niniejszym tomie esej Sarah Schulman, opisujący historię aktywizmu organizacji AIDS Coalition to Unleash Power (Koalicja AIDS na rzecz Uwolnienia Mocy), walczącej z epidemią AIDS w Nowym Jorku w latach 80. i 90., pokazuje z kolei kluczowe znaczenie dokumentowania historii dla ocalenia jej od popadnięcia w niepamięć, a także krytyczny potencjał świadectw historii mówionej, umożliwiających rewizję oficjalnych dyskursów pamięci. Tekst Schulman został oparty na ponad 180 wywiadach przeprowadzonych przez autorkę i reżysera Jima Hubbarda w latach 2001–2018 z osobami zaangażowanymi w działalność nowojorskiej organizacji ACT UP, w szczególności w pierwszych latach jej funkcjonowania. Chociaż to jedyny tekst w tomie nie dotyczący bezpośrednio historii Europy Wschodniej, esej amerykańskiej pisarki i aktywistki ukazuje krytyczny potencjał klirowych archiwów historii mówionej dla rekonstruowania jak najpełniejszego obrazu historii ruchów społecznych LGBT+, uwzględniających głosy częstokroć pomijane lub ignorowane (w tym wypadku – świadectwa kobiet i osób niebiałych zaangażowanych w ACT UP), co powodowało zafałszowanie właściwego obrazu historii emancypacji i konstytuowania się koncepcji obywatelstwa seksualnego.

Na uwagę zasługuje opisany przez Schulman sposób podejmowania decyzji, które z protestów zaproponowanych przez działaczy zostaną zrealizowane. Podczas regularnych zebrań nowojorskiego ACT UP przedstawiano wiele propozycji konkretnych działań, lecz nie oczekiwano jednomyslności przy dokonywaniu wyboru. Zamiast tego prowadzono zapisy na zaproponowane działania. Osoby gotowe do udziału w konkretnym działaniu zapisywały się do odpowiedniej grupy zadaniowej. Jeśli znaleźli się chętni, to oni realizowali protest. Dzięki temu udało się uniknąć przedłużających się debat o zasadności poszczególnych miejsc i form protestu, poszerzyć zakres prowadzonych działań, a także nie definiować zbyt ściśle tożsamości ruchu, co mogłoby skutkować podziałem czy wręcz rozpadem organizacji.

W Polsce, w obliczu znaczącego „milczenia” oficjalnych instytucji pamięci na temat historii seksualności nienormatywnych, projekty koncentrujące się na kolekcjonowaniu i archiwizowaniu różnych oblicz rodzimych kultur queer

podejmowane są w ostatnich latach w pierwszej kolejności przez organizacje pozarządowe (np. QueerStoria. Archiwum Lambdy Warszawa³, Lesbijskie Archiwum Wirtualne⁴) czy osoby prywatne (np. inicjatywa Queer Archives Institute zainicjowana przez artystę Karola Radziszewskiego⁵, często pracującą z archiwami⁶).

W odniesieniu do podejmowanych w naszym regionie w ostatnich latach projektów archiwizowania kultur klirowych warto mieć świadomość, że gest upamiętnienia tego, co pomijane jest w historii i nadal nieobecne w przestrzeniach instytucjonalnych, zawsze naznaczony jest ambiwalencją, zwłaszcza gdy dotyczy kwestii związanych z historią seksualności. W przypadku choćby archiwów znanych twórców i twórczyń problemem może być już sam dostęp do cennych materiałów (np. listów, dzienników, wspomnień), nierzadko blokowany przez rodzinę czy spadkobierców, co uniemożliwia (a przynajmniej znacząco rozciąga w czasie) proces klirowania tego rodzaju prywatnych archiwów. Co więcej, archiwa odmieńcze charakteryzują się również niezwykle bogactwem materiałów. Jak słusznie wylicza Magdalena Wiśniewska-Drewniak, „często w ich zbiorach znajdują się materiały nieuznawane tradycyjnie za archiwalne, jak np. wlepki, piny, ziny, czasopisma, ulotki, dziełka sztuki, przedmioty, transparenty, pornografia i wiele innych” (2021: 179). Wymagają zatem stosowania odmiennych narzędzi i podążania tropami interpretacyjnymi wykraczającymi poza klasyczne metody badań archiwalnych (Tomasik 2012, 2014).

Jak zwraca uwagę Joanna Ostrowska (2021), „nowe” źródła nie zawsze są zresztą odkrywane w ramach odgórnie założonego planu badawczego, zważywszy na to, że „w badaniach queerowego życia o dostępie do nowych źródeł bardzo często decyduje przypadek. Zgubione, ukrywane, często zapomniane artefakty nienormatywnych biografii odnajdują się w dość niespodziewanych okolicznościach” (Ostrowska 2023: 124). Archiwa klirowe są zatem incydentalne, efemeryczne, zaskakujące, niejako z zasady składające się zawsze na zbiór nieomknięty i niekompletny. Ich kontestujący charakter nadaje zbiorom źródeł klirowych cech „kontr-archiwum”, ponieważ „często (jako archiwa mniejszości) opowiadają historię inności, obcości, traumy, strachu i utraty, ale również intymności, seksualności (jako czynnika konstytuującego społeczność), radości, miłości. Są często «przeciw-archiwami» – występującymi przeciwko archiwalnemu i historycznemu głównemu nurtowi opowiadania o przeszłości” (Wiśniewska-Drewniak 2021: 179).

Z tego względu należy wyraźnie podkreślić, że każde archiwum klirowe jest polityczne. Archiwum dokumentujące narracje odmieńczości może też być z wielu powodów niebezpieczne i groźne, zwłaszcza gdy przedmiotem badań –

³ <https://queerstoria.pl/>.

⁴ <http://lesbiskiearchiwumwirtualne.pl/>.

⁵ <http://queerarchivesinstitute.org/>.

⁶ <https://genderwars.web.ox.ac.uk/event/recording-archives-queerness-and-violence>.

choćby w obliczu milczenia innych źródeł – staje się dokumentacja medyczna, sądowa, policyjna (zob. Kościańska 2014, 2017; Majewska 2018). Archiwa mogą być pełne przemocy, homo- i transfobiczne (jak choćby wspomnienia Wandy Póltawskiej o „lesbijskiej zarazie” w obozie w Ravensbrück; zob. Staroszczyk w tym zbiorze). Wytwarzaniu archiwów klirowych często też towarzyszy zmiana myślenia o przeszłości konkretnych osób, które zmuszone były swoją odmienność, jeśli nie ukrywać całkowicie, to przynajmniej świadomie przemilczać, nie czyniąc z niej centralnej części swojej tożsamości. W takich przypadkach niebezpieczeństwo związane z wytwarzaniem archiwum klirowego może się wiązać z zagrożeniem wyautowania osób dawno nieżyjących, czasem objawiającym się już w samej choćby decyzji o opisywaniu życia osób o nienormatywnych życiorysach przy użyciu współczesnych kategorii tożsamościowych, nieprzystających do kontekstu epoki, kultury, społecznych dyskursów dotyczących płci i seksualności, jedynie pozornie uniwersalnych (zob. Kościańska 2012).

Chociaż w ostatnich latach coraz wyraźniej uwidacznia się rosnące zainteresowanie rekonstrukcją historii klirowej Polski i regionu (Tomasik 2012, 2014), opieranie archiwów klirowych wyłącznie na dziedzictwie materialnym prowadziłoby do pominięcia istotnego wymiaru – codzienności, „zwyczajności” życia osób nienormatywnych w różnych okresach historycznych. Wiele z zebranych w niniejszym tomie tekstów wychodzi naprzeciw tym ograniczeniom, korzystając z narzędzi etnograficznych i inspiracji badaniami z nurtu historii mówionej (Kałwa 2010, 2017, 2021). Wywiady biograficzne pozwalają na wzbogacenie archiwum o nowe opowieści, które dotąd pozostawały nieopowiedziane, stanowiąc być może najpełniejszy wyraz przekonania, że „klirowe archiwum jest praktyką codziennego życia” (Panayotov 2018: 29).

Ostatnia, IV część książki prezentuje niewielki fragment archiwum historii mówionej osób o nienormatywnej tożsamości płciowej i seksualnej z Polski i skupia się na ich wspomnieniach z codziennego życia w okresie PRL. Otwiera ją esej autobiograficzny tłumacza Krzysztofa Zabłockiego, prezentujący kalejdoskopową mozaikę złożoną z migotliwych wspomnień z młodości – intymny portret klirujący formę samego eseju. Wywiady, z myślą o Czytelnikach przedstawione tu w skróconej i zredagowanej formie, zostały przeprowadzone przez członkinie i członków zespołu badawczego CRUSEV: Jędrzeja Bursztę, Agnieszkę Kościańską, Karolinę Morawską i Magdalenę Staroszczyk. Trzy rozmowy ukazują się pod nazwiskiem, za zgodą ich bohaterów – profesora Włodzimierza Lengauera, opozycjonistki Ewy Hołuszko i pisarza Witolda Jabłońskiego. Trzy pozostałe wywiady zostały poddane anonimizacji, oferując wgląd w niezwykle bogactwo materiału badawczego wytworzonego podczas trzech lat realizacji projektu CRUSEV, chociaż stanowią zaledwie skromny wyimek z całości tego akurat archiwum queerowego, na które składa się kilkadziesiąt narracji pamięci ukazujących odmienczą historię Polski w drugiej połowie XX wieku.

Bob Mellors był esperantystą-pasjonatem i między innymi z tego powodu zaczął odwiedzać Europę Wschodnią, między innymi Polskę, gdzie po raz pierwszy znalazł się na międzynarodowym kongresie esperanto. W 1991 roku, wkrótce po przemianie ustrojowej, przeniósł się do Polski na stałe. Zarabiał na życie dzięki rzadkiej wówczas znajomości języka angielskiego: wymyślony w Białymstoku przez Ludwika Zamenhoffa międzynarodowy język esperanto ustąpił miejsca językowi par excellence zachodniemu, będącemu globalnym *lingua franca*. W 1996 roku Mellors został zamordowany przez nieznanego sprawcę w swoim warszawskim mieszkaniu. Pozostawił po sobie liczne materiały dotyczące Charlotte Bach, transpłciowej badaczki-amatorki, której idee dotyczące niestabilności płci i kluczowej roli odgrywanej przez homoseksualność w procesie ewolucji starał się propagować (Wheen 2002).

Mellors uważał Polskę okresu przemiany ustrojowej za kraj amatorów, w którym wszystko wymyśla się od nowa (Nowak 2021). Niniejsza książka na swój sposób dialoguje z tą tezą, ujawniając zarówno liczne zapożyczenia z innych, także „zachodnich” kultur czynione przez tutejszych odmieńców, jak i ich własną inicjatywę i inwencję.

Podziękowania

Badania omawiane w tym wstępie zostały przeprowadzone w ramach projektu „Cruising the 1970s: Unearthing Pre-HIV/AIDS Queer Sexual Cultures” (CRUSEV) finansowanego ze środków HERA Joint Research Programme 3 „Uses of the Past” przy współfinansowaniu ze strony AHRC, BMBF via DLR-PT, MINECO, NCN oraz Komisji Europejskiej w ramach programu Horizon 2020.

Bibliografia

- Baer M. 2020. *Europeanization on the Move: LGBT/Q Activist Projects in Contemporary Poland*, „Intersections. EEJSP”, nr 3, s. 53–73.
- Basiuk T. 2000. „Queerowanie” po polsku, „Furia Pierwsza”, nr 7 (grudzień), s. 28–36.
- Basiuk T. 2011. *Uwagi na temat projektu Kisieland Karola Radziszewskiego*, [w:] *Archiwum jako projekt*, red. K. Pijarski, Fundacja Archeologia Fotografii, Warszawa, s. 470–482.
- Basiuk T., D. Ferens, T. Sikora, red. 2002. *Odmiany odmieńca: A Queer Mixture*, Śląsk, Katowice.
- Bersani L. 1986. *The Freudian Body: Psychoanalysis and Art*, Columbia University Press, New York.
- Bersani L. 2010. „Is the Rectum a Grave?” and Other Essays, Chicago University Press, Chicago.
- Butler J. 1993a. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of „Sex”*, Routledge, New York.
- Butler J. 1993b. *Imitation and Gender Insubordination*, [w:] *The Lesbian and Gay Studies Reader*, red. H. Abelove i in., Routledge, New York, s. 308–320.
- Butler J. 2008 [1990]. *Uwikłani w płęć: Feminizm i polityka tożsamości*, tłum. K. Krasuska, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.

- Carter D. 2005. *The Riots that Sparked the Gay Revolution*, St. Martin's Press, New York.
- Cott N. 2000. *A History of Marriage and the Nation*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Crenshaw K. 1991. *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color*, „Stanford Law Review”, t. 43, nr 6, s. 1241–1299.
- Crimp D., A. Rolston. 1990. *AIDS/Demo/Graphics*, Bay Press, Seattle, WA.
- Currah P. 2022. *Sex Is as Sex Does: Governing Transgender Identity*, NYU Press, New York.
- Cvetkovich A. 2003. *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*, Duke University Press Books, Durham, NC.
- Czerska K., J. Jopek, A. Sieroń. 2013. *Wstęp: archiwum w ruchu*, [w:] *PERformatywność REprezentacji: widzialne/niewidzialne*, red. K. Czerska, J. Jopek, A. Sieroń, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 9–18.
- D’Emilio J. 1988. *Sexual Politics, Sexual Communities: The Making of a Homosexual Minority in the United States, 1940–1970*, University of Chicago Press, Chicago.
- Dean T. 2000. *Beyond Sexuality*, University of Chicago Press, Chicago.
- Dean T. 2009. *Unlimited Intimacy: Reflections on the Subculture of Barebacking*, University of Chicago Press, Chicago.
- Delany S.R. 1969. *Coming / Out*, [w:] *Boys Like Us: Gay Writers Tell Their Coming Out Stories*, red. P. Merla, Avon Books, New York, s. 1–26.
- Dębińska M. 2020. *Diagnosing Transsexualism, Diagnosing Society: The Blurred Genres of Polish Sexology in the 1970s and 1980s*, [w:] *Queers in State Socialism: Cruising 1970s Poland*, red. T. Basiuk, J. Burszta, Routledge, London, s. 59–73.
- Duberman M. 1993. *Stonewall*, Plume, New York.
- Duggan L. 2002. *The New Homonormativity: The Sexual Politics of Neoliberalism*, [w:] *Materializing Democracy: Toward a Revitalized Cultural Politics*, red. R. Castronovo, D.D. Nelson, Duke University Press, Durham, NC, s. 175–192.
- Duggan L. 2003. *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy*, Beacon Press, Boston.
- Edelman L. 2004. *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, Duke University Press, Durham, NC.
- Eliassen K.O. 2010. *The Archives of Michael Foucault*, [w:] *The Archive in Motion: New Conceptions of the Archive in Contemporary Thought and New Media Practices*, red. E. Rossak, Novus Press, Oslo, s. 29–51.
- Eng D.L., J.K. Puar, red. 2020. *Left of Queer*, „Social Text”, t. 38, nr 4 (numer tematyczny).
- Evans D. 1993. *Sexual Citizenship: The Material Construction of Sexualities*, Routledge, London.
- Ferguson R.A. 2005. *Race-ing Homonormativity: Citizenship, Sociology, and Gay Identity*, [w:] *Black Queer Studies: A Critical Anthology*, red. E.P. Johnson, M.G. Henderson, Duke University Press, Durham, NC, s. 52–67.
- Fiedotow A. 2012. *Początki ruchu gejowskiego w Polsce (1981–1990)*, [w:] *Kłopoty z seksem w PRL: Rodzenie nie całkiem po ludzku, aborcja, choroby, odmienności*, red. M. Kula, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego–Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, s. 241–358.
- Foucault M. 1977. *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Foucault M. 1995. *Historia seksualności*, tłum. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Czytelnik, Warszawa.
- Ghodsee K.R. 2020. *Kobiety, socjalizm i dobry seks: Argumenty na rzecz niezależności ekonomicznej*, tłum. A. Dzierzgowska, Post Factum, Katowice.
- Ghodsee K., K. Lišková. 2016. *Bumbling Idiots or Evil Masterminds? Challenging Cold War Stereotypes about Women, Sexuality and State Socialism*, „Filozofija i Društvo”, nr 3, s. 489–503.
- Halberstam J. 2005. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*, NYU Press, New York.
- Halberstam J. 2017. *Trans*: A Quick and Quirky Account of Gender Variability*, University of California Press, Oakland.

- Herzog D. 2009. *Syncopated Sex: Transforming European Sexual Cultures*, „American Historical Review”, nr 5, s. 1287–1308.
- Janion M., Z. Majchrowski. 1982. *Odmieńcy*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Jaworska J. 2019. „Kłir” i obraz słaby w filmie *Hair Marka Piwowskiego*, „Praktyka Teoretyczna”, t. 32, nr 9, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/prt/article/view/19356>.
- Kałwa D. 2010. *Historia mówiona w krajach postkomunistycznych: Rekonesans*, „Kultura i Historia”, nr 18, <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/1887>.
- Kałwa D. 2017. *3R. Historia mówiona kobiet w polskich badaniach dziejów najnowszych*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, nr 7, s. 163–183.
- Kałwa D. 2021. *Herstoria mówiona w Polsce: Kilka uwag o feministycznych projektach oral history*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, nr 11, s. 8–21.
- Kościańska A., red. 2012. *Antropologia seksualności: Teoria, etnografia, zastosowanie*, tłum. M. Petryk, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kościańska A. 2014. *Płeć, przyjemność i przemoc: Kształtowanie wiedzy eksperkiej o seksualności w Polsce*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kościańska A. 2017. *Zobaczyć łosia: Historia polskiej edukacji seksualnej od pierwszej lekcji do internetu*, Czarne, Wołowiec.
- Kościańska A. 2021. „*The Handbook of Masturbation and Defloration*”: Tracing Sources of Recent Neo-Conservatism, [w:] *Intimacy and Mobility in an Era of Hardening Borders: Gender, Reproduction, Regulation*, red. H. Haukanes, F. Pine, Manchester University Press, Manchester, s. 218–234.
- Kulpa R., J. Mizielińska, red. 2011. *De-Centering Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*, Ashgate, Farnham.
- Kurimay A. 2020. *Queer Budapest, 1873–1961*, University of Chicago Press, Chicago.
- Laszuk A. 2010. *Queer po polsku, czyli nowoczesny closet*, „InterAlia. Pismo poświęcone studiom queer / InterAlia. A Journal of Queer Studies”, nr 5 [Przedruk z „Furii Pierwszej” 2009], https://interalia.queerstudies.pl/issues/5_2010/03_queer_po_polsku_czyli_nowoczesny_closet.htm.
- Lestrade D. 2000. *Act Up: Une histoire*, Denoël, Paris.
- Lišková K. 2018. *Sexual Liberation, Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lister R. 2002. *Sexual Citizenship*, [w:] *Handbook of Citizenship Studies*, red. E. Isin, B.S. Turner, Sage, London, s. 191–208.
- Majewska E. 2018. *Public Against Our Will? The Caring Gaze of Leviathan*, „Pink Files” from the 1980s Poland and the Issue of Privacy, „InterAlia. Pismo poświęcone studiom queer / InterAlia. A Journal of Queer Studies”, nr 13, s. 54–77.
- McNamara G. 2019. „Anachrony and the Archive: On the Production of Feminist and Queer Temporalities in Contemporary Art”, Master’s Thesis, University of Edinburgh.
- Miller A.M. 2012. *Seksualne, lecz nie reprodukcyjne: Prawa seksualne a prawa reprodukcyjne*, [w:] *Antropologia seksualności: Teoria, etnografia, zastosowanie*, red. A. Kościańska, tłum. M. Petryk, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 114–146.
- Mills C.W. 1997. *The Racial Contract*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Muñoz J.E. 2009. *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Theory*, NYU Press, New York.
- Nowak M.K. 2021. *25 lat temu zamordowano w Warszawie Boba Mellorsa, symbol brytyjskiego ruchu LGBT*, „Oko.press”, 24 marca, <https://oko.press/25-lat-temu-zamordowano-w-warszawie-boba-mellorsa-symbol-brytyjskiego-ruchu-lgbt>.
- Ostrowska J. 2021. *Oni: Homoseksualiści w czasie II wojny światowej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Ostrowska J. 2023. *Archiwum jest pełne! O queerowym życiu Adama Gawrona w XX wieku*, „Teksty Drugie”, nr 2, s. 121–45.
- Panayotov S. 2018. *Heterycki separatyzm: Dziesięć tez o klirowym archiwum*, tłum. T. Basiuk, T. Sikora, „InterAlia. Pismo poświęcone studiom queer / InterAlia. A Journal of Queer Studies”, nr 28, s. 28–30.

- Pateman C. 1988. *The Sexual Contract*, Polity Press, Oxford.
- Pepin-Neff C.L. 2021. *LGBTQ Lobbying in the United States*, Routledge, London.
- Plummer K. 1995. *Telling Sexual Stories: Power, Change and Social Worlds*, Routledge, London.
- Power L. 1995. *No Bath but Plenty of Bubbles: Stories from the London Gay Liberation Front, 1970–1973*, Cassell, London.
- Queer Nation. 2011 [1990]. *Queers Reads This / Lesby i pedaly, czytajcie to*, tłum. P. Nazaruk, „InterAlia. Pismo poświęcone studiom queer / InterAlia. A Journal of Queer Studies”, nr 6, https://interalia.queerstudies.pl/issues/6_2011/02_queers_read_this_lesby_i_pedaly_czytajcie_to.htm.
- Rechy J. 1984 [1977]. *The Sexual Outlaw: A Documentary: A Non-Fiction Account, with Commentaries, of Three Days and Nights in the Sexual Underground*, Grove Press, New York.
- Renkin H.Z. 2009. *Homophobia and Queer Belonging in Hungary*, „Focaal – European Journal of Anthropology”, nr 53, s. 20–37.
- Renkin H.Z. 2012. *Przodkinie i pielgrzymki: Tworzenie lesbijskiej historii i przynależności narodowej na postsocjalistycznych Węgrzech*, [w:] *Antropologia seksualności: Teoria, etnografia, zastosowanie*, red. A. Kościańska, tłum. M. Petryk, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 367–382.
- Renkin H.Z. 2016. *Biopolitical Mythologies: Röheim, Freud, (Homo)Phobia, and the Sexual Science of Eastern European Otherness*, „Sexualities”, nr 1–2, s. 168–189.
- Richardson D. 1998. *Sexuality and Citizenship*, „Sociology”, nr 1, s. 83–100.
- Richardson D. 2017. *Rethinking Sexual Citizenship*, „Sociology”, nr 2, s. 208–224.
- Schulman S. 2021. *Let the Record Show: The Political History of ACT UP New York, 1987–1993*, Strauss, Farrar and Giroux, New York.
- Sedgwick E.K. 1985. *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, Columbia University Press, New York.
- Sedgwick E.K. 1990. *The Epistemology of the Closet*, University of California Press, Berkeley.
- Sedgwick E.K. 2003. *Paranoid Reading and Reparative Reading, or You’re So Paranoid, You Probably Think This Essay Is About You*, [w:] *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*, Duke University Press, Durham, NC, s. 123–151.
- Sedgwick E.K. 2007. *Melanie Klein and the Difference Affect Makes*, „South Atlantic Quarterly”, t. 106, nr 3, s. 625–642.
- Silverman V., S. Stryker, reż. 2005. *Screaming Queens: The Riot at Compton’s Cafeteria* (film dokumentalny).
- Sharp I. 2012. *Seksualne zjednoczenie Niemiec*, [w:] *Antropologia seksualności: Teoria, etnografia, zastosowanie*, red. A. Kościańska, tłum. M. Petryk, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 95–113.
- Sheffield R. T. 2020. *Documenting Rebellions: A Study of Four Lesbian and Gay Archives in Queer Times*, Litwin Books, Sacramento, CA.
- Stychin C.F. 2001. *Sexual Citizenship in the European Union*, „Citizenship Studies”, t. 5, nr 3, s. 285–301.
- Sullivan A. 1995. *Virtually Normal: An Argument about Homosexuality*, Picador, New York.
- Szulc Ł. 2018. *Transnational Homosexuals in Communist Poland: Cross-Border Flows in Gay and Lesbian Magazines*, Palgrave, Cham.
- Tomasik K. 2012. *Gejeryel*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Tomasik K. 2014. *Homobiografie*, wyd. 2, poprawione i poszerzone, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Tomkins S. 1995. *Shame and Its Sisters: A Silvan Tomkins Reader*, red. E.K. Sedgwick, A. Frank, Duke University Press, Durham, NC.
- Ulicka D. 2010. *Zwrot archiwalny (jak ja go widzę)*, „Teksty Drugie”, nr 1–2, s. 159–164.
- Vance C. 2007. *Konstruktywizm społeczny. Kłopoty z historią seksualności*, tłum. A. Kościańska, [w:] *Gender. Perspektywa antropologiczna*, t. 2, red. R.E. Hryciuk, A. Kościańska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 15–32.

-
- Warner M. 1999. *The Trouble with Normal: Sex, Politics, and the Ethics of Queer Life*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Weeks J. 1998. *The Sexual Citizen*, „Theory, Culture & Society”, nr 3–4, s. 35–52.
- Weeks J. 2011. *The Languages of Sexuality*, Routledge, New York.
- When F. 2002. *Who Was Dr Charlotte Bach?*, Short, London.
- Wiśniewska-Drewniak M. 2021. *Emocje, afekty, archiwa i selekcja: Ekscytujące drogi nowej humanistyki*, „Archeion”, nr 122, s. 169–195.
- Yekani E.H., E. Kilian, B. Michaelis. 2017. *Queer Futures: Reconsidering Ethics, Activism, and the Political*, Routledge, London.
- Yuval-Davis N. 1997. *Gender & Nation*, Sage, London.